

УДК 338.48

Смирнов Ігор Георгійович,
доктор географічних наук, професор

Шпарага Тетяна Іліодорівна,
кандидат географічних наук, доцент

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,
e-mail: smyrnov_ig@ukr.net

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, м. Київ, Україна,
e-mail: tatiana.shparaga@gmail.com

ПОТЕНЦІАЛ ВІРМЕНСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ: РЕГІОНАЛЬНО-МАРКЕТИНГОВИЙ АСПЕКТ

Мета. Розкрити потенціал вірменської спадщини в Україні для розвитку туризму з метою популяризації серед населення Республіки Вірменія, а також вірменів України, українського туристичного продукту

Методика полягала в регіонально-маркетинговій обробці зібраного авторами літературного та статистичного матеріалу з туристичного потенціалу вірменської спадщини в Україні та зведення його у таблицю з метою подальшого аналізу.

Наукова новизна. Об'єкти вірменської релігії, культури, архітектури зберіглися в Україні донині, але в туристичній науковій літературі їх використання в туризмі висвітлено недостатньо, зокрема можна відзначити лише одну статтю з цієї тематики, надруковану в 2014 р., відповідно цей матеріал потребує сучасної інтерпретації у зв'язку з російською окупацією Криму, де знаходяться значні вірменські пам'ятки.

Результати. Охарактеризовано найбільші осередки вірменської «цивілізації» в Україні та їх головні пам'ятки (у Львові, Кам'янці-Подільському, Івано-Франківську, Голованівську, Білгород-Дністровському, окупованій Росією Ялті), а також виконаний регіонально-маркетинговий аналіз потенціалу вірменської спадщини в Україні для розвитку туризму.

Практична значимість полягає у зверненні уваги туристичних організацій України на можливості розвитку українсько-вірменського туризму шляхом комплексної характеристики найвизначніших об'єктів вірменської спадщини в Україні.

Ключові слова: вірмени, Україна, етнічний туризм, ресурсна база, регіонально-маркетинговий аспект.

УДК 338.48

Смирнов Игорь Георгиевич,
доктор географических наук, профессор

Шпарага Татьяна Илиодоровна,
кандидат географических наук, доцент

Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина, e-mail: smyrnov_ig@ukr.net

Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко,
г. Киев, Украина, e-mail:
tatiana.shparaga@gmail.com

ПОТЕНЦІАЛ АРМЯНСЬКОГО НАСЛЕДІЯ В УКРАЇНІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ: РЕГІОНАЛЬНО-МАРКЕТИНГОВИЙ АСПЕКТ

Цель. Раскрыть потенциал армянской наследия в Украине для развития туризма с целью популяризации среди населения Республики Армения, а также армян Украины, украинского туристического продукта.

Методика заключалась в регионально-маркетинговой обработке собранного авторами литературного и статистического материала по туристическому потенциалу армянского наследия в Украине и сведение его в таблицу с целью дальнейшего анализа.

Научная новизна. Объекты армянской религии, культуры, архитектуры сохранились в Украине по сей день, но в туристические научной литературе их использование в туризме освещены недостаточно, в частности можно отметить только одну статью на эту тему, опубликованную в 2014 г., соответственно этот материал нуждается в современной интерпретации в связи с российской оккупацией Крыма, где находятся значительные армянские памятники.

Результаты. Охарактеризованы крупнейшие очаги армянской «цивилизации» в Украине и их главные достопримечательности (во Львове, Каменце-Подольском, Ивано-Франковске, Головановске, Белгород-Днестровском, оккупированной Россией Ялте), а также выполнен регионально-маркетинговый анализ потенциала армянской наследия в Украине для развития туризма.

Практическая значимость заключается в обращении внимания туристических организаций Украины на возможности увеличения украинского-армянского туристического обмена путем комплексной характеристики наиболее значимых объектов армянской наследия в Украине.

Ключевые слова: армяне, Украина, этнический туризм, ресурсная база, регионально-маркетинговый аспект.

UDC 338.48

Smyrnov Igor Georgiyovych,
Doctor of Geography Sciences, Professor

Taras Shevchenko National University of
Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail:
smyrnov_ig@ukr.net

Shparaga Tetiana Iliodorivna,
Candidate of Geography Sciences, Associate
Professor

Taras Shevchenko National University of
Kyiv, Kyiv, Ukraine, e-mail:
tatiana.shparaga@gmail.com

POTENTIAL OF ARMENIAN HERITAGE IN UKRAINE FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM: REGIONAL AND MARKETING ASPECT

Goal. To reveal the potential of the Armenian heritage in Ukraine for the development of tourism in order to popularize among the population of the Republic of Armenia, as well as the Armenians of Ukraine, the Ukrainian tourist product.

The methodology consisted in regional-marketing processing of literature and statistical material collected by the authors on the tourist potential of the Armenian heritage in Ukraine and bringing it to the table for further analysis.

Scientific novelty. The objects of Armenian religion, culture, architecture have been preserved in Ukraine to this day, but in tourist scientific literature their use in tourism is not sufficiently reflected, in particular, only one article on this subject, printed in 2014, can be noted, accordingly, this material needs a modern interpretation considering Russian occupation of Crimea, where there are significant Armenian monuments.

Results. The largest centers of Armenian "civilization" in Ukraine and their main objects (in Lviv, Kamyanets-Podilskyi, Ivano-Frankivsk, Golovanivsk, Bilhorod-Dnistrovskyy, Russia-occupied Yalta) are described, as well as regional-marketing analysis of the potential of the Armenian heritage in Ukraine for tourism development is made.

The practical significance is to draw the attention of Ukrainian tourist organizations to the possibilities of developing Ukrainian-Armenian tourism relations through a comprehensive description of the most significant objects of the Armenian heritage in Ukraine.

Key words: Armenians, Ukraine, ethnic tourism, resource base, regional-marketing aspect.

Постановка наукової проблеми. Україна та Вірменія географічно є досить віддаленими країнами, але їх пов'язує не тільки спільне існування у «Радянській імперії», але й тісні економічні та культурні зв'язки протягом більше ніж 1 тисячі років. Вірмени відомі ще з раннього середньовіччя, як організатори транзитної торгівлі та активні учасники відповідних торгівельних шляхів в Україні (таких як Галицько-Подільський шлях Дністром, Соляний чумацький шлях вздовж Дніпра тощо), фундатори вірменських торгівельних осередків (Львів, Кам'янець-Подільський, Білгород-Дністровський, Голованівськ) на цих шляхах, що з'єднували країни Азії (зокрема Близького Сходу) з країнами Західної Європи (зокрема Польщею, Німеччиною тощо). З тих часів в Україні залишилось достатньо багато різноманітних пам'яток вірменського походження, які можуть скласти потужну ресурсну базу для розвитку туризму. Такий туризм може бути орієнтований не тільки на туристів з Вірменії та вірменської діаспори за її межами (де, між іншим, проживає 2/3 вірменів), але й на інших туристів – як українських, так і іноземних. При цьому вірменські історичні релігійні (християнські) та історико-архітектурні пам'ятки відрізняються своїм незвичним східним колоритом, який особливо цікавить туристів. Така ситуація вже нині спостерігається у Львові, Кам'янці-Подільському, де туристичні об'єкти, які мають вірменські корені, є інтегральними складниками екскурсійних маршрутів у цих містах. З іншого боку, туристичний обмін між Україною та Вірменією нині є мінімальним, що пояснюється, мабуть, складними політичними та соціально-економічними ситуаціями, у яких знаходяться наші країни. Так, останніми роками в'їзного туризму з Вірменії до України не зафіксовано взагалі (зате є мігранти у пошуках праці), а з України до Вірменії щорічний туристопотік не перевищує 100 осіб, хоча пропозиції українських турфірм щодо турів до Вірменії в Інтернеті присутні. Зате в Україні існує значна вірменська діаспора, зокрема у Києві, Харкові, Одесі та інших містах (офіційно біля 100 тис., неофіційно біля 500 тис. осіб), що є досить активною і організованою у Спілку вірмен України, яка має і молодіжне крило (зазначимо, що, згідно перепису населення 2001 р., у Вірменії проживало 1633 етнічних українців, більшість з них – це жінки, які приїхали до Вірменії за розподілом після закінчення вишів та вийшли заміж за вірменів). Авторитету цієї організації додає і те, що голова Спілки вірмен України Ашот Аванесян обраний головою Ради національних меншин України. Для українських вірмен вірменські пам'ятки, що розташовані на території України та пов'язані з історичними українсько-вірменськими зв'язками та вірменською історією, безперечно являють собою особливу цікавість, отже, на них (вірменське населення України) теж слід орієнтувати інформаційно-рекламне просування туристичної продукції, пов'язаної з вірменським спадком в Україні. Зазначимо, що між

Україною та Вірменією заключено Угоду про співпрацю у галузі туризму (1999 р.), є договори про співпрацю між містами-побратимами Єреваном та Києвом (2001 р.), Одесою (2000 р.), а також між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Єреванським державним університетом (1997 р.), Національним технічним університетом України «Київський політехнічний інститут» та Державним інженерним університетом Вірменії (2004 р.). У Вірменії створено Єреванську філію Тернопільського національного економічного факультету – єдиного на Південному Кавказі українського вищого навчального закладу, випускники якого отримують українські дипломи. У травні 2013 р. у Єревані було встановлено пам'ятник Т.Г.Шевченку. З вищевикладеного зрозумілою є актуальність статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з теми статті, показав, що їх небагато. Зокрема, можна відзначити праці таких дослідників як І.Гаюк [1], Я.Дашкевич [2], М.Орлова, С.Редіна, С.Ярьоменко [3], Л.Аветисян [4]. При цьому конкретно туризму присвячена лише одна стаття - М.Орлової, С.Редіної, С.Ярьоменко [3]. З іншого боку вірменським пам'яткам в Україні приділено досить багато матеріалів у Інтернеті [5;6;7].

Метою статті є розкриття регіональних особливостей вірменського спадку в Україні для розвитку туризму.

Виклад основного матеріалу. Вірменія першою серед країн світу прийняла християнство, як державну релігію, й на подив багатьох пересічних українців, які усіх кавказців вважають мусульманами, вірмени є відданими вірянами Христа. А храми вони мають унікальні, подібні за архітектурними формами незалежно від часу побудови. Більшість вірменських храмів, у т.ч. ті, які збереглися нині в Україні, подібні до еталонних християнських будівель Великої Вірменії, зведених ще у IV-VII ст., зокрема на кафедральний собор в Ечміадзіні.

Таблиця 1.

Регіональні особливості вірменського спадку в Україні як туристичного ресурсу (авт. розробка за [5;6;7]).

Місто	Об'єкти					Час спорудження (ст.)
	Вірменська площа (ринок)	Вірменська церква / з дзвіницею	Вірменська вулиця	Вірменський квартал	Вірменські житлові та торгівельно-складські будинки	
1. Львів	-	+/+	+	+	+	XIV-XVII
2. Кам'янець-Подільський	+	+ (зруйнована)/ +	-	+	+	XV-XVII
3. Івано-Франківськ	-	+	-	-	-	XVIII
4. Білгород-Дністровський	-	+/-	-	-	-	XIV-XIX
5. Голованівськ	-	+/-	-	-	-	2003 р.
6. Ялта	-	+/-	-	-	-	поч. XX

Взагалі в Україні вірмени залишили великий історико-архітектурний спадок, який є значним туристичним ресурсом для розвитку як іноземного, так і внутрішнього туризму. Старовинна культурна нація, яка з давніх-давен роз'їхалася із рідних земель і заснувала свої осередки по всьому світу, мала значні міські громади у полісах Галичини, Поділля, Причорномор'я та Криму. Головним храмом українських вірмен був кафедральний Успенський собор у Львові, а от найгарнішим вірменським храмом в Україні вважається церква у Ялті. Отже, вірменський спадок в Україні найбільш концентровано виражений у Львові, Кам'янці-Подільському, Івано-Франківську, Білгороді-Дністровському Одеської області, Голованівську Кіровоградської області та Ялті (АР Крим, нині окупована Росією) (табл.1).

Вірменська громада Львова, що є однією з найстаріших, віками створювала у місті осередок свого національного життя з унікальною архітектурою і неповторним духом найдревнішої східної християнської культури. Вірмени, вигнані з батьківщини монголо-татарською навалюю середини XIII століття і позбавлені державності, знайшли гостинний прихисток на галицькій землі. Одна з найдревніших східних християнських націй (вірмени прийняли християнство на декілька століть раніше, ніж це зробили народи Європи) – принесла до Львова разом зі своїми капіталами творчий пошук і бездоганну ремісничу вправність ювелірів, шкіряників і гаптувальників. Та найкраще вірмени від віків освоїли купецький фах. Торговельні каравани зі східних країн до Європи були майже цілковито вірменською монополією. Вірмени не лише торгували самі, а й постійно обіймали посади торгових перекладачів, через яких здійснювалися контакти усіх іноземних купців у Львові.

Національні громади у стародавньому Львові займали кожна свою територію. Вірмени селилися за мурами міста у північній частині, неподалік центральної Ринкової площі. Тут містився осередок григоріанського єпископства, який підпорядковувався лише голові вірменської церкви – Католикосові усіх вірмен. Світським життям громади керував в'їт і рада старійшин. Вірмени для залагодження внутрішніх проблем громади користувалися власним звичаєвим законодавством, наприклад, якщо палія ловили на місці підпалу, його мали право беззастережно кинути у вогонь. Вірмени мали власну школу, шпиталі, бібліотеку, театр, а 1616 р. заснували навіть першу вірменську друкарню. Забудова Вірменського кварталу була своєрідною, з урахуванням тогочасних традицій, зокрема багато будинків до другої половини XVIII ст. мали широкі в'їзні брами, у деяких вони збереглися й до сьогодні. Міцні економічні позиції протягом тривалого часу давали вірменській колонії почувати себе впевнено і протистояти тискові й обмеженням міських властей. Та міська рада, до якої здебільшого входили багаті купці-римокатолики, не бажала миритися з конкуренцією вірмен, заздрила їхньому багатству і зв'язкам на Сході. Вірмени, відірвані від батьківщини, як люди торгові і бізнесові, не могли довго зберігати своєї ідентичності.

Лише асиміляція була шляхом збереження статків і соціального становища львівських вірмен. 1630 р. вірменський архієпископ Миколай Торосович прийняв католицизм, але на користь цьому народові цей акт не пішов: якщо у середині XVII ст. у Львові мешкало понад дві тисячі вірмен, то на початку XX ст. їх у Львові практично не залишилось, хіба що поляки з полонізованими вірменськими прізвищами. Нова хвиля вірмен у Львові почалася після 1939 р. з приходом радянської тоталітарної влади. Зараз цю громаду у місті складають вірмени, вихідці з різних куточків колишньої радянської імперії – СРСР.

Історія вірменської церкви у Львові почалася у XIV ст., хоча у місті вірмени з'явилися ще у другій половині XIII ст. Їх запросив засновник Львова Данило Галицький. Спочатку вони мешкали біля підніжжя Замкової гори, але пізніше перебрались в околиці Низького замку. З'явився вірменський квартал та вулиця Ормянська (Вірменська польською). А у другій половині XIV ст. (1363-1370 рр.) було збудовано храм Успіня Богородиці. Вірмени відігравали значну роль у житті Львова. Це були майстерні ремісники та знані торгівці. Львів для них був дуже зручним містом, адже стояв на перетині двох цивілізацій та значної кількості торгових шляхів із Сходу на Захід (і навпаки). Тому вірменський квартал у Львові поступово зростав. Зростали і запити щодо богослужінь, тому Львів став єпархіальним центром вірменів Русі та Валахії (Румунії) ще у XIV ст., а церква Успіня Богородиці стала кафедральним собором. Першим архітектором цього собору був сілезький майстер Доре (або по-іншому Дорінг). За подальшу історію собор розбудовувався й поступово перетворився на архітектурний ансамбль. У 1437-му р. навколо нього звели арочну галерею, у 1571-му поряд з'явилась струнка дзвіниця (архітектор П.Красовський), 1630-го прибудували західну наву, у 1682-му з'явився вірменський жіночий монастир бенедиктинок. У XVII ст. до комплексу собору увійшов вірменський банк, у XVIII – палац архієпископів, пам'ятна колона з фігурою Христофора та дерев'яний вівтар із композицією «Голгофа» (у дворіку). А ще поряд із собором був вірменський суд, вхід до якого проходив орнаментованим порталом у арковому проході дзвіниці. Собор є унікальним взірцем вірменської архітектури. Він змурований із каменю і має товщину стін 140 см. Купол собору тримається на пустотілих ребрах, що викладені із обмазаних глечиків (голосників). Весь комплекс собору дуже компактний і ховається серед щільної львівської забудови.

У 1908-1927 рр. відбувалася масштабна реставрація собору Успіння Богородиці. Керував нею архітектор Ф.Менчинський. Тоді було додано західну вхідну частину, стіни апсид храму декорували накладними арками та орнаментами (у дусі давньовірменських). Над навою зробили різьблену дерев'яну стелю, а у бані – мозаїку. Нині похмура таємничість вірменського собору Успіня Пресвятої Богородиці у Львові захоплює і дивує більшість відвідувачів. Ніби і християнський храм, а наче із якогось фентезі-фільму. Таке враження створюють в першу чергу яскраві кольори

розписів, карти зоряного неба, східні орнаментальні мотиви. Вражаючими є розписи, на яких біблійні події представляються знову ж таки сюжетами із якихось «Хронік Амбера»: шестеро монахів несуть труну якогось праведника, всі дивляться кудись уперед, й лише один темним поглядом пронизує глядача до самих п'ят. Або: напівголий чоловік у шкіряній пов'язці на стегнах (ймовірно, Іван Предтеча), але без голови, замість голови яскравим світлом палає зірка, а його голову тримає чоловік з німбом, що стоїть поруч (голова теж з німбом)... Радянський період став сумною сторінкою в історії собору - його закрили. У 1947 р. тут розмістили фондосховище Львівської картинної галереї, а у 1953 р. – фондосховище музею Леніна. У 2000 р. собор повернули вірменській релігійній громаді, а в січні 2001 р. відновилися богослужіння. 25 червня 2001 р. в соборі молився Римський Папа Іван Павло II, а 2003 р. храм освятив Католикос усіх вірмен Гарегін II.

А

Б

*Рис. 1. А. Дзвінниця Вірменського кафедрального собору у Львові.
Б. Автор біля древніх стін Вірменського собору у Львові*

Кам'янець-Подільський вперше згадується у вірменських хроніках 1062 р., але у самому місті вірмени з'явилися приблизно наприкінці XIV ст. Свій головний храм - собор святого Миколая (Нігола), вони звели у 1495 р, а 1935 р. його знищили комуністи. Зараз можна побачити лише фундамент святині. На щастя, поряд із оточеним муром соборним двором збереглася двіниця собору – одна з найпотужніших башт Старого міста, а ще поряд, у Миколаївському провулку, знаходиться невеличка Миколаївська церква із триярусною дзвіницею - вона колись теж була вірменською. Дзвіниця Вірменської катедрі була зведена 1565 р. зодчим Затіком Григором в стилі раннього Відродження. Дзвіниця має п'ять ярусів, а вхід до неї обрамлений різьбленим кам'яним порталом. На першому ярусі зроблене циліндричне склепіння в апсиді, що знаходиться у товщі східної стіни. Вхід на другий ярус — по зовнішній дерев'яній або кам'яній внутрішній драбинах. Комунікація з іншими верхніми ярусами — дерев'яними драбинами. Третій і п'ятий яруси мають бійниці з розширеними на обидві сторони щокими. П'ятий ярус має чотири наріжні округлі вежки з невеликими баньками, барабани яких відрізняються

шатровим завершенням, при цьому кожна з вежок має по три бійниці у кшталті ключа. Вікно в апсиді першого ярусу має стрільчатє завершення і білокам'яний наличник, профілювання якого притаманне вірменській архітектурі. Фасади розчленовано різбленими кам'яними карнизами. Стіни потиньковані. Висота дзвіниці сягає 38 м. В проекції споруда майже квадратна за розмірами - 11 на 10,7 м. Товщина стін в першому ярусі становить 2,67, у четвертому — 2,03 м. 1958 р. споруду дзвіниці було відреставровано. В інтер'єрі першого ярусу, на стінах і у віконних відкосах, збереглися фрески XVII-XVIII ст., виявлені під час досліджень 1978 р. У вівтарній ділянці знайдено зображення Ісуса Христа в оточенні янголів і серафимів, на північній стіні — сцени з життя Св. Стефана. У центральній ділянці першого ярусу, навпроти входу, зображено місто з мурами, вежами, двіницями і будинками. На тлі цього урбаністичного пейзажу міститься сюжет «Побиття Стефана камінням», тут же ж вміщено текст з закликом про помилування тих, хто не відає, що чинить. У верхній частині композиції зображено Всевишнього, який приймає душу померлого. Крім того, розписи багаті на орнаментальні мотиви. Персонажі жанрових сцен — міщани, духовні особи, воїни — мають типово вірменські риси обличчя. У 1982 р. завершено роботи з розчищення і закріплення стінопису фахівцями з Київської реставраційної майстерні (архітектор А. Тюпич, художник А. Марампольський). Також дослідникам вдалося встановити подібність архітектурних елементів цієї будівлі з церквою Аменапркіч в Санаїні (Вірменія). 1985 р. під кам'яним мощенням підлоги першого ярусу на глибині 1,8 м виявлено скарб. До складу скарбу входили найцінніші предмети церковного начиння, заховані священиками у 1922 р. Список знайдених предметів нараховував 448 позицій. До найцікавіших знахідок слід віднести церковну чашу, датовану 1581 р. і прикрашену вірменським текстом. Окремі речі зі скарбу нині можна оглянути в експозиції міського державного історичного музею. Нині дзвіницю використовують для своїх потреб прочани Вірменської апостольської церкви.

Собор святого Миколая (Нігола) до 1790-р. був кафедральним храмом вірменської громади - саме до цього року вірмени мали у місті своє самоврядування. 1791 р. львівський вірменський архієпископ Туманович переосвятив храм - відтоді він став парафіяльним костелом. Варто нагадати, що вірмени Західної України та Польщі із 1630 р. були в унії із Римом. Їхнім головним центром був Львів, а Кам'янець входив у вірмено-католицьку архієпископію, тому тодішніх вірмен міста вважали католиками. Нині вірмено-католицька архієпархія у Львові теж існує, але вона є малочисельною (біля 30 осіб), а головною церквою вірмен у світі вважається Вірменська Апостольська церква (їй же передано і головний храм вірмен України - собор Успіння Богородиці у Львові). У 1672 р. під час штурму Кам'янця-Подільського турками вірменський собор було пошкоджено, його відбудували лише у 1756-1767 рр. У період російської влади на Поділлі почалися погані часи для вірменського собору. 1891 р. до

Росії вивезли бібліотеку храму - надзвичайно цінні старовинні фоліанти та рукописи, а у 1922 р. храм взагалі закрили. 1935 р. взагалі став останнім роком існування стародавньої святині - його повністю розібрали, залишивши лише фундамент та арочний вхід з боку вірменської вулиці, які можна побачити нині.

Ще один кам'янецький храм, розташований у Миколаївському провулку, має заплутану історію. Більшість джерел називає його вірменською церквою св. Миколая, але це не зовсім правильно, адже тоді, коли церква була вірменською, вона називалася Благовіщенською, а Миколаївською її назвали вже греко-католики. Перший храм на цьому місці вірмени збудували у 1398 р. Він був дерев'яним і з XV ст. його знали, як Благовіщенський. У 1577 р. церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці відбудували у камені і цей храм служив вірменській громаді Кам'янця аж до 1672 р., доки його не зруйнували турки. На початку XVIII ст. вірменин Богдан Лятинович відбудував храм, але у значно менших розмірах. Після відновлення собору 1767 р. він функціонував, як каплиця. 1811 р. греко-католики, які не мали власної церкви у Кам'янці, виклопотали у вірменокатолицького єпархіального керівництва дозвіл перетворити Благовіщенську каплицю на греко-католицьку церкву та переосвятили її на церкву святого Миколая. У 1839 р. після заборони греко-католицької церкви у Російській імперії храм перевели у православ'я. 1890 р. до церкви прибудували притвор, а навколо звели кам'яні мури і триярусну дзвіницю. Відповідно називати цей храм вірменським не зовсім коректно, тому що вірменська церква Благовіщення існувала тут до 1672 р., а потім це була вірменська каплиця. А от Миколаївський храм - невірменський - з'явився на місці каплиці у 1811 р., а у 1839-му він став православним, яким є і нині.

Рис. 2 Дзвіниця Вірменської церкви у Кам'янці-Подільському

Рис. 3. Вірменський бастион у Кам'янці-Подільському

Рис. 4. Площа Вірменський ринок у Кам'янці-Подільському

Відразу після заснування *Станіслава* (нині *Івано-Франківськ*) у місті *Потоцьких* з'явилися дві конкуруючих громади торгівців і ремісників - євреї та вірмени. Створення вірменської церкви в цьому місті пов'язане з обома цими громадами. А вже у 1663 р. через рік після заснування міста вірмени збудували свій перший храм. Він був дерев'яним і простояв майже сто років. У середині XVIII ст. вірмени відігравали значну роль у житті *Станіслава* й займали цілий квартал. Вони хотіли мати власний великий мурований храм і його почали будувати 1743 р. Закладку наріжного каменю здійснив власник міста, коронний гетьман Юзеф Потоцький, але офіційний дозвіл на будівництво він видав лише у 1748 р., а будівництво стін почалося ще через п'ять років – причиною був брак коштів. Щоб компенсувати дефіцит коштів, Потоцький видав універсал, за яким змусив єврейську громаду сплачувати щорічно 1000 злотих на будівництво вірменського храму. І вони платили, щоправда, не завжди повну суму, й не завжди вчасно. Невідомо, які важелі застосував Потоцький, але євреї фінансували будівництво собору Непорочного Зачаття Діви Марії вірменської громади до самого закінчення – 1763 р. Розписи храму здійснив відомий польський художник Ян Солецький. Собор збудували у стилі європейського бароко, його навіть називали взірцем цього стилю. Сюди перенесли чудотворний образ Божої Матері із старої церкви. Це була справжня святиня для вірменської громади – її скопювали із *Ченстоховської* ікони, і вона понад сто років творила дива і зцілювала вірян. Після поділу Польщі й встановлення австро-угорської влади у місті вірмени почали масово переїжджати до *Угорщини*, у *Станіславі* їх залишилося дуже мало й храм довелося закрити. Із 1811 по 1826 рр. він стояв зачинений і потроху занепадав. Справи пішли трохи краще, коли опікуватись церквою прийшов новий парох *Антоній Борковський*, він навіть зміг у 1829 р. здійснити реставрацію будівлі. 1868 р. у середмісті *Станіслава*, де більшість будинків на той час були дерев'яними, сталася страшна пожежа. Вона отримала назву «мармулядова пожежа», адже за легендою її джерелом стала кипляча мармуляда в одній із куховарок. Під час цієї пожежі згоріли барокові шоломоподібні верхи вірменського храму і їх замінили на нові – дзвоноподібні. Саме ці верхи нині відрізняють вірменську церкву в *Івано-Франківську* від сотень інших барокових будівель *Західної України*.

Під час Першої світової війни храм зазнав певних руйнувань від німецьких снарядів, які летіли у російський загін, розміщений на церковному подвір'ї, – було пошкоджено фасад і пробито дах. Потім, до 1930 р. проводились відновлювальні роботи. У 1937 р. чудотворний образ Божої Матері було короновано. 1946 р., після приходу радянської влади, ікону вивезли до Польщі і вона нині зберігається у Гданську. Вірменський собор спершу віддали РПЦ, а в 1949 р. - розмістили майстерні художників. Із 1971 р. у приміщенні храму існував музей релігії та атеїзму. Нині вірменський собор Івано-Франківська можна назвати колишнім, адже зараз тут діє Покровський собор Української Автокефальної Церкви. Не так давно храм закінчили реставрувати. У Франківську його часто називають «блакитна церква». Кажуть, всередині збереглися унікальні розписи Яна Солецького. Варто додати, що бувша вірменська церква у Івано-Франківську – мабуть найбільша за площею серед вірменських церков України.

Рис.3 Вірменська церква у Івано-Франківську

По-своєму цікавою й однією із найдавніших є церква Сурб Аствацацін (Успіння Богородиці) у м. Білгород-Дністровському Одеської обл., хоча, на жаль, вона нині перебуває у поганому стані. Розташована вірменська церква на розі вулиць Кутузова та Леона Попова (остання виходить до фортеці, тут знаходиться і грецька церква). Навколо храму Сурб Аствацацін - решітчаста огорожа, й пройти на територію можна лише тоді, коли працюють археологи (якщо вони дозволять). Взагалі ця вірменська церква на типовий храм не дуже схожа, адже вона є наполовину підземною і низенькою, довгою, у плані - Т-подібною. Це споруда базилікального типу, збудована із місцевого пісковика. Раніше датування храму було досить проблематичним, але дослідження останніх років дозволили припустити, що перший етап будівництва прийшовся на 1384-1400 рр. Пізніше її декілька разів перебудовували і добудовували: 1590-1610; 1825-1828; 1895-1903 рр. Існує припущення, що цей храм було збудовано греками, як монастирська обитель. Згадка про грецьке походження нинішньої вірменської церкви міститься і у легенді, яка

розповідає, що колись жили два брати-греки. Вони були заможними людьми (купцями) і кожен з них побудував по одній церкві - монастирі, щоб при них жили грецькі ченці. З часом один із храмів закрили і греки-ченці продали його вірменам – переселенцям з Малої Азії. Відомий дослідник історії вірмен Молдавії і Румунії Сіруні вказує, що в 1384 р. католикос Теодорос призначив Ованеса єпископом вірмен Львова, якому підпорядковувалися і вірмени Аккермана (колишня турецька назва Білгорода-Дністровського). Зважаючи на те, що храм спочатку призначався для монастирських потреб, вірменська громада добудувала приміщення для проведення ритуальних служб. 1699 р. добудовано вівтарний блок, а 1827 р. - збільшено довжину будівлі із західного боку, зведено західний портик з чотирма колонами, перебудовано південний притвор. В кінці XIX- початку XX ст. виконано зміцнення зводу південного великого притвору. Церква набула хрестоподібного вигляду, який зберігся до наших днів.

Біля церкви була розташована дзвіниця - дерев'яний навіс з 5-ма дзвонами різної величини. На території церкви було розташоване старовинне кладовище (останні поховання датуються кінцем XVIII ст.). Церква була діючою до 1940 р., з 1962 р. - передана краєзнавчому музею. У 1980-ті роки її ніби-то збиралися зробити планетарієм. Зараз вона є базою археологічної експедиції.

У 1995-1997 рр. було проведено реставраційні роботи по зміцненню фундаментів, стін, склепінь, оздоблювальні роботи та благоустрій території. Подейкують, що вірменська громада із Києва планує відновити храм. На території церкви розміщено сарматський склеп, викопаний при розробці піщаного кар'єру на околиці міста.

Рис. 4. Вірменська церква у Білгород-Дністровському

Наступне українське поселення, де є вірменський спадок, - це *сmt Голованівськ* Кіровоградської обл. Поки що його важко назвати популярним туристичним центром України, але перспективу ним стати це містечко має, адже тут є старовинна житлова забудова, один із

найстаріших на Кіровоградщині православних храмів, колишня синагога, церква на кладовищі, але ці об'єкти поки що не мають візуальної атрактивності. Єдине, що запам'ятовується туристами після відвідин Голованівська – радянська інсталяція (пам'ятник) та розкішний храм, зведений на кошти віце-президента спілки вірмен України Вачаганом Ростомяном – це вірменська церква Св.Кирила. Отже, Голованівськ все ж таки має шанс привабити не тільки українських, але й іноземних туристів, зокрема з Вірменії, Франції (де значна вірменська діаспора) тощо Це селище було засноване польським магнатом Францом-Салезієм Потоцьким приблизно 1757р. Тоді поселення, що вигідно розташоване на чумацькому шляху, називалося Holowaniewskie. Трохи пізніше назва стала писатися, як Голованецьке, потім - Голованевське, ну і вже за російської влади з'явився Голованівськ. Найстарішою будівлею містечка (офіційно це селище міського типу, смт) є церква Івана Богослова, заснована у 1764 р., як греко-католицька. Відомо, що її освячував уніатський єпископ Максиміліан Рилло. Щоправда у подальші часи храм неодноразово перебудовували, тому нині у ньому мало що нагадує про XVIII ст., хіба що товщина стін та кругла апсида. Знаходиться храм майже у самому центрі Голованівська, на головному перехресті біля ринку. Поряд із ринком, в глухому куті сусідньої вулиці стоїть будівля колишньої синагоги - хата-хатою, але віконні отвори виконані у псевдомавританському стилі. Нині тут місцеве відділення Червоного Хреста.

У XIX та на початку XX ст. в містечку більше половини населення становили євреї й тут було ще декілька синагог. Євреї традиційно займались торгівлею та ремеслами. Особливий розвиток містечка почався після 1890 р., коли до нього дійшла залізниця. На початку XX ст. у Голованівську працювало 5 заводів (цегельний, каретний, винокурений, шкіряний та свічко-салотопний), банк, готель, 106 крамниць, дві корчми та шинок. Із 1793 р. Голованівськ був волосним центром Балтського повіту Подільської губернії. Від заснування і все XIX ст. землі в Голованівську та навколо нього належали Потоцьким. Щоправда, самі власники бували тут рідко довіряючи управління своїм економам, а пізніше - орендарям. У 1854 р. Потоцькі відмінили на землях Голованівського маєтку панщину, замінивши її на оброк. Це була фактична відміна кріпаччини, при цьому у селян не було вилучено ні клаптика землі.

За часів незалежності України неподалік від залізничної станції Голованівська було зведено вірменську Кирилівську церкву. Не зважаючи на статус новобудови, цей храм, що будувався на кошти етнічного вірменина Вачагана Ростомяна, варто оглянути туристам, оскільки він має виражені "східні" риси й розкішне оздоблення. Навколо храму встановлено привезені із Вірменії хачкари - пам'ятні знаки – хрести, що вирізьблені із вулканічного туфа. У Голованівську ще й досі функціонує гілка вузькоколійної залізниці, прокладена сюди із Гайворона, її довжина 50 км і нині її намагаються зробити туристичним об'єктом.

Рис. 5. Вірменська церква у Голованівську

Що стосується Криму, то тут існує чимало храмів та інших будівель, збудованих за вірменськими (рідше грузинськими) архітектурними традиціями, зокрема у Керчі, Феодосії, а також у Гаспрі, Ореанді, Лівадії – населених пунктах Великої Ялти, де є храми, зведені не вірменами, але дуже схожі на вірменські. Але найгарнішим вірменським храмом в Україні вважається церква Св. Ріпсіме у Ялті, що була зведена на кошти заможного бакинського нафтопромисловця, мецената і вірменина за національністю Погоса Тер-Гукасяна (якого росіянам зручніше було називати Павлом Осиповичем Гукасовим). Архітектором храму для вірменської громади Ялти був запрошений ще один відомий вірменин, який тривалий час працював у Баку та виконував архітектурні замовлення того ж Тер-Гукасяна та інших нафтопромисловців – Габріель Тер-Мікелян. За основу для церкви Св. Ріпсіме архітектор узяв ескіз однойменного, легендарного для вірмен, храму в Ечміадзіні, але значно переробив його. Хоча існуюча церква Св.Ріпсіме у Ялті нагадує своїми обрисами й деякими деталями вірменську святиню VII ст., але загалом цей храм є унікальним і неповторним, адже відрізняється за масивністю (оригінальний храм більш приземкуватий), кольором (для будівництва використали сирій фороський туф) та декоративним оздобленням.

Проект храму був розроблений у 1905 р., його будівництво почалося у 1909 р. й тривало вісім років. Ескізи для розписів храму зробив видатний вірменський художник Вардгес Суренянц (до речі, він похований у церкві). Хто ж така св.Ріпсіме? Це вірменська свята, хоча вірменкою вона не була, а була римлянкою на ім'я Ріпсімія, неймовірною красунею, яка закохала в себе імператора Діоклетіана. Імператор захотів володіти нею, але вона із подругами (їх було 39) втікла до Олександрії. Там їм явилася Богородиця, й наказала прямувати до Вірменії. Отже, сорок гарних дівчат на чолі із наставницею Гаяне попрямували на Кавказ. Там правив у ті час цар Трдат, і йому теж дуже сподобалася Ріпсімія. Цар наказав привести красуню до себе, але вона відмовилася, сказавши, що належить тільки Христу. Цар розгнівався й наказав закидати сорок дівчат камінням. Врятуватися вдалося лише Святій Ніні – майбутній хрестительниці Грузії. Ріпсімію

оголосили святою мученицею й назвали на вірменський манер Ріпсіме, храм збудований на її честь у Ечміадзіні 618 р., став еталоном вірменського хрестово-купольного храму. Ну, а Трдат після страти невинних дівчат тяжко захворів на безумство. Від цього недуга його зцілив Григорій Просвітитель. Після цього цар увірував у силу Хреста, сам хрестився й охрестив весь вірменський народ. Сталося це у 301 р., коли у Вірменії християнство стало державною релігією. У такий спосіб, завдяки Ріпсімії, Вірменія стала першою у світі християнською державою.

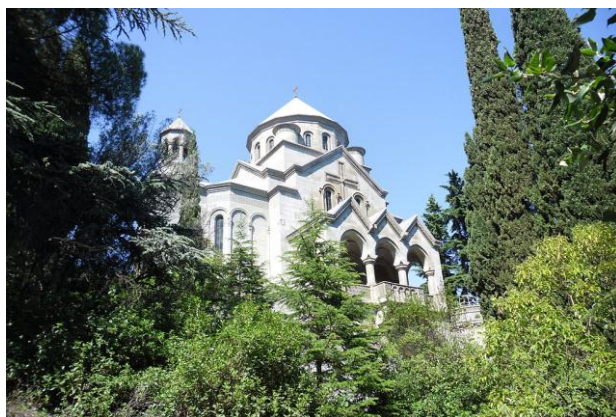

Рис. 6. Вірменська церква св. Ріпсіме у Ялті

Крім вищезазначених вірменських пам'яток в Україні у статті [3] згадується ще біля 40 об'єктів, що у той або інший спосіб пов'язані з вірменським спадком та об'єднані у два ареали – правобережно-західний та північно-причорноморський. Ураховуючи сучасні реалії, зокрема, російську окупацію Криму, де знаходиться більшість вірменських пам'яток північно-причорноморського ареалу, та порівняно слабкий зв'язок деяких об'єктів на сході України з вірменською історією (це переважно вулиці та провулки у містах, що носять назву «Вірменські»), за нашою думкою, не має сенсу виділяти вищеназвані ареали (на підставі механічного підрахунку усіх об'єктів з назвою «вірменський»). Натомість, на підставі маркетингового підходу у туризмі, пропонуємо виділити основні осередки вірменської історії та культури в Україні (а це, власне, і є Львів, Кам'янець-Подільський, Івано-Франківськ, Білгород-Дністровський, Голованівськ), які виступають ресурсною базою відповідного туризму, та головні генератори потоків туристів вірменського походження в Україні, а це міста – центри областей з найбільшою вірменською громадою - Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Запоріжжя, Миколаїв [3]. Відповідно концентрувати маркетингово-рекламну компанію з приваблення туристів вірменського походження як з Вірменії та України, а також з інших країн зі значною вірменською діаспорою слід на найбільших осередках вірменської історії, культури, архітектури в Україні (за [3] «вірменських колоніях»), а саме – Львові і Кам'янці-Подільському, де «вірменська тематика» екскурсій органічно поєднується з загально-туристичним оглядом історичного спадку цих міст, а також відвіданням музеїв,

картинних галерей, гастрономічних закладів (ресторанів, кав'ярень, у т.ч. вірменської кухні). Заклади ресторанного господарства, що спеціалізуються на вірменській кухні, діють у багатьох населених пунктах України, серед них ресторани «Краківська брама» у Львові, «Ной» у Кам'янці-Подільському, «Ані» та «Арагац» у Києві, «Арагат» у Хмельницькому, «Гюмрі» у Запоріжжі, «Дудук» та «Гюмрі» в Одесі, «Вірменія» у Чернігові тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Туристичні зв'язки між Україною та Вірменією на даний час розвинуті недостатньо та не відповідають потужному ресурсному потенціалу для розвитку туризму, який є як в Україні, так і у Вірменії. Щодо України, то цей потенціал слід більш активно рекламувати та просувати не тільки у Вірменії, але й у вірменській діаспорі, що досить потужно представлена в нашій країні та зосереджена, зокрема, у великих містах, таких як Київ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Миколаїв та ін. З іншого боку вірменський історико-архітектурний спадок в Україні представлений біля 40 об'єктами, але ті з них які розміщені в Криму (нині окупованому Росією) є досить проблемними для відвідування (наприклад, монастир Сурб Хач, де раніше проводився щорічний фестиваль вірменського мистецтва з однойменною назвою). За цих умов увагу вірмен з України та закордоння – потенційних туристів, яких цікавлять об'єкти вірменської спадщини у нашій країні, за нашою думкою, слід орієнтувати на найбільш цікаві та істотні залишки вірменської колонізації, які нині представлені у двох колись найбільших осередках вірменської цивілізації в Україні, а саме – Львові і Кам'янці-Подільському, де збереглися до нашого часу цілі вірменські квартали з церквами, монастирями, шпиталями, вулицями та площами, що носять назву «вірменські». Тому можливі туристичні маршрути в Україні для представників вірменської діаспори і повинні, за нашою думкою, концентруватися на цих двох містах, при цьому можливі різноманітні комбінації таких турів, наприклад, «Львів – Кам'янець-Подільський», окремо Львів та Кам'янець-Подільський (де вірменський складник входить до загальноміської екскурсії), «Львів - Івано-Франківськ», «Кам'янець-Подільський – Хотин – Чернівці» та ін.

Список використаних джерел

1. Гаюк І. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні / І.Гаюк. –Т.1. – Львів: Афіша, 2012. – 980 с.
2. Дашкевич Я.Р. Вірменські колонії в Україні 16-18 ст. // Енциклопедія історії України /Ред.кол.: В.А.Смолій (голова) та ін.: НАН України; Інститут історії України. – Т.1: А-В. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.
3. Орлова М.Л. Ресурси етнічного туризму України, пов'язані з вірменським народом/ М.Л.Орлова, С.С.Редіна, С.Г.Ярьоменко // Культура народів Причорномор'я. – 2014. - №267. – С.98-104.
4. Аветисян Л.В. Генеза та перспективи розвитку вірмено-українського співробітництва / Л.В.Аветисян // Політичне життя. - 2016. - №4. – С.75-80.
5. <http://ukrainaincognita.com/khramy/virmenskyi-spadok-u-lvovi>

6. <http://ukrainaincognita.com/khmelnyska-oblast/kamyanets-podilskyi/kamyanets-podilskyi-virmenska-dzvinysya>
7. <https://city-adm.lviv.ua/portal/history-of-lviv/armenian-quarter/5567-virmenska-vulica>

Список использованных источников

1. Гаюк И. Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине / И.Гаюк. -Т.1. - Львов: Афиша, 2012. - 980 с.
2. Дашкевич Я.Р. Армянские колонии в Украине 16-18 вв. // Энциклопедия истории Украины /Ред.кол.: В.А.Смолий (председатель) и др.: НАН Украины; Институт истории Украины. - Т.1: А-В. - К.: Наукова думка, 2003. - 688 с.
3. Орлова М.Л. Ресурсы этнического туризма Украины, связанные с армянским народом / М.Л.Орлова, С.С.Редина, С.Г.Яременко // Культура народов Причерноморья. - 2014. - №267. - С.98-104.
4. Аветисян Л.В. Генезис и перспективы развития армяно-украинского сотрудничества / Л.В.Аветисян // Политическая жизнь. - 2016. - №4. - С.75-80.
5. <http://ukrainaincognita.com/khramy/virmenskyi-spadok-u-lvovi>
6. <http://ukrainaincognita.com/khmelnyska-oblast/kamyanets-podilskyi/kamyanets-podilskyi-virmenska-dzvinysya>
7. <https://city-adm.lviv.ua/portal/history-of-lviv/armenian-quarter/5567-virmenska-vulica>

References

1. Gayuk I. Illustrated Encyclopedia of Armenian Culture in Ukraine / I. Hayuk. -Т.1 - Lviv: Playbill, 2012. - 980 p.
2. Dashkevich Ya.R. Armenian colonies in Ukraine, 16-18 centuries. // Encyclopedia of Ukrainian History / Editorial: V.A.Smolii (chairman), etc.: National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine. - Т.1: А-В - К.: Naukova Dumka, 2003. - 688 p.
3. Orlova M.L. Resources of ethnic tourism in Ukraine related to the Armenian people / M.L.Orlova, S.Redin, S.G.Yaromenko // Culture of the peoples of the Black Sea region. - 2014 - # 267. - p.98-104.
4. Avetisyan L.V. Genesis and prospects of development of Armenian-Ukrainian cooperation / L.V.Avestian // Political life. - 2016 - №4. - P.75-80.
5. <http://ukrainaincognita.com/khramy/virmenskyi-spadok-u-lvovi>
6. <http://ukrainaincognita.com/khmelnyska-oblast/kamyanets-podilskyi/kamyanets-podilskyi-virmenska-dzvinysya>
7. <https://city-adm.lviv.ua/portal/history-of-lviv/armenian-quarter/5567-virmenska-vulica>